

Маргарет Димитрова (София, България), Илина Лулейска (Благоевград, България)

НОВО ФУНДАМЕНТАЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ ЗА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Олга Младенова, Боряна Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2013. 536 с.

Новата книга на двете изтъкнати специалистки в областта на новобългарските дамаскини съдържа: изследване (организирано в две глави); дипломатическо издание на Ловешкия дамаскин, ръкопис, пазен в Регионалния исторически музей в Ловеч под номер 5; речник-индекс; приложение и редица показалци. Въпреки че в заглавието на книгата присъства названието само на един ръкопис (който е издаден във втората ѝ част), анализът в първата част чертае една широка и нова картина на създаването на новобългарските сборници, принадлежащи според класификацията на Е. Дьомина¹ към I, II, III и IV тип, и хвърля нова светлина върху работата в книжовните средища, условно назовани *тогива*, *тогази*, *тогизи*² – спо-

ред предпочитаната форма на местоименното наречие за време, като най-вече очертава значението на центъра, в който се е предпочитало местоимението *тогива*. Тази картина радикално променя съществуващите досега представи за отношенията между тези книжовни средища, за техните езикови и стилови предпочитания и начин на работа. Авторките ни предлагат един фундаментален труд, който разисква много спорни въпроси, свързани с българската книжнина на народен език от XVII в. и с нейната роля в историята на българския книжовен език и литература. Изборът да бъде издаден Ловешкият дамаскин не е случаен. Досега в България има няколко издания на дамаскинарски ръкописи: по-стари като изданията на Л. Милетич на Копривщанския дамас-

¹ Вж. Д е м и н а, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Т. 1. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов. София, 1968, 53–66.

² Такова разграничение е направено за първи път от Б. Велчева преди 50 години и

се използва активно от учените, работили след това с новобългарските дамаскини, вж. В е л ч е в а, Б. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. – Изв. Инст. за бълг. ез., 10, 1964, 159–233.

кин³ и на Свищовския дамаскин⁴, по-нови – на Троянския дамаскин от А. Иванова⁵, на Тихонравовия дамаскин от Е. Дьомина⁶, и най-новото на Райковския дамаскин от Г. Митринов⁷. О. Младенова и Б. Велчева доказват, че Ловешкият дамаскин принадлежи на третата група дамаскини според класификацията на Е. Дьомина и произхожда от център, предпочитайщ формата *тоги́ва*. Това е единствената група новобългарски дамаскини, от която досега няма издаден представител. Затова и анализите, съпровождащи изданието на Ловешкият дамаскин, са всъщност изследване на третата група дамаскини, на книжовното средище *тоги́ва* и на връзките му с другите книжовни средища.

Първата глава „Ловешкият дамаскин на фона на дамаскинарската традиция“, написана от О. Младенова, е разделена на шест части. В началото се дават очакваните за такъв тип издание „кратки палеографски и кодикологични бележки“, от които става ясно, че пазеният в Регионалния музей в Ловеч ръкопис под номер 5 е малък формат книга, предназначена за индивидуално четене,

³ М и л е т и ч, Л. Копривщенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII в. София, 1908.

⁴ М и л е т и ч, Л. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в. София, 1923.

⁵ И в а н о в а, А. Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. София, 1967.

⁶ Д е м и н а, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Т. 1. София, 1968; Т. 2. Палеографическое описание и текст. София, 1971; Т. 3. Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. София, 1985.

⁷ М и т р и н о в, Г. Родопско книжовно наследство. Райковски дамаскин (ново пълно издание на текстовете в същинската част на сборника). София, 2005.

от която са се запазили 87 от предполагаеми 109–110 листа. Идентифицирани са по палеографски и езикови белези пет ръце, като основните преписвачи са двама. Писмото им е оприличено на писмото, характерно за карловско-кукленската калиграфска традиция (според диференцията на школите по писмо от Дилиана Радославова)⁸, и е направено сравнение с Троянския и с т.нар. Новотроянски дамаскин⁹. Следващите части на тази глава засягат особено важни въпроси за книжовните средища, в които се създават сборниците с текстове на новобългарски език. Доказва се, че Ловешкият дамаскин е изключително важно свидетелство за историята на дамаскините от III група и чрез анализа на текстовете в него и тяхното разпространение в други ръкописи се предлага реконструкция на началните етапи на създаване на книжнина с преобладаващи новобългарски езикови черти. Първо се посочва, че докато в I група дамаскини са включени слова от тип *тогази* и *тоги́ва*, във II и IV група – текстове с *тогази*, *тоги́ва* и *тогизи*, то в III

⁸ Р а д о с л а в о в а, Д. Репертоарът на българските ръкописни паметници от XVII век като източник за проучване на книжовните средища. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София, Институт за литература към БАН, 2010.

⁹ Ръкописът се пази в Троянския манастир до днес (както бе оповестено и наскоро в печата); почеркът му е близък до почерка на Аврам Димитриевич, работил през XVII в. основно в с. Сушица (днес гр. Карлово); за ръкописа вж. В е л ч е в а, Б., Е. К о ч е в а, Ст. К о ж у х а р о в. Ръкописната сбирка на Троянския манастир. – Старобългарска литература, 1, 1971, 487–492; В а с и л е в, В. Преправка на „Слово о десетых словъ Моїсеовѣх“ в Новия Троянски дамаскин. – Старобългарска литература, 16, 1984, 121–128.

група текстовете са езиково еднородни и използват само наречието *тогива* (с. 13). О. Младенова прави извод, че съставителят на протосборника на дамаскините от група III едва ли е познавал слова, предпочитайщи наречието *тогази*, т.е. словата с наречието *тогива* са първите текстове на новобългарски език. В следващите части от главата авторката привежда и други аргументи в полза на тезата си, че словата в третата група дамаскини, слова с наречието *тогива*, са по-ранни от словата, произхождащи от книжовния център, предпочитайщи наречието *тогази*. На с. 14 е представена схема, според която на основата на „архаични версии на различни по произход текстове“ възникват първите „новобългарски преразкази от тип *тогива*“, а малко по-късно възникват „новобългарски преразкази от тип *тогази*“. Допуска се, че първите произведения с наречието *тогива* отначало са се разпространявали като отделни тетрадки, а после от тях е бил съставен сборник (с представител издадения Ловешки дамаскин). Подробно е разгледано присъствието на слова от тип *тогива* в ръкописи, принадлежащи на I и II новобългарска група дамаскини. О. Младенова съсредоточава специално вниманието си върху Тихонравовия и т.нар. Нов троянски дамаскин, като хвърля светлина върху работата на техните съставители. Любопитно е изследването ѝ на разпространението на не толкова известните слова. Авторката заключава, че такива текстове са били създадени пак в книжовния център *тогива*, но през последния период, когато дейността му затихва.

И така, убедително е доказано, че сборникът, лежащ в основата на издадения Ловешки дамаскин, е първият сборник на народен, на новобългарски език. Интересно е, че той е съдържал само едно слово от сборника „Сък-

ровище“ на гръцкия проповедник Дамаскин Студит (сборник с жития и проповеди, написани на език с доста елементи от гръцкия говорим език; сборникът има около 20 издания, първото, направено във Венеция през 1557/8 г.). Следователно важен извод от изследването на Ловешкия дамаскин и на неговата основа (протосборник) е, че ролята на гръцкия сборник „Съкровище“ с неговия онароднен език е по-малка за развоя на книжнината на новобългарски език, отколкото се смяташе досега. Или по-скоро ролята на гръцкия сборник е опосредствана. По-важни за българските книжовници вероятно са били не конкретните образци в „Съкровище“, а идеите на Дамаскин Студит и негови съмишленици, че чрез демократизиране („демотизиране“) на езика трябва да се изнесат сред хората цветята от „заключената градина“ на средновековната християнска проповед, написана на консервативен език, отдалечен от народния през XVI–XVII в. Новата книга на О. Младенова и Б. Велчева показва, че българските книжовници от XVII в. не просто имитират гръцки образци, а намират свой път, за да реализират повете на времето, новото отношение към използването на говорими езици в сферата на църковната проповед.

Особено внимание заслужава идеята в рецензираната книга за постепенния процес на създаване на проповеди на говорим български език. Чрез детайлен анализ на обширен материал се доказва, че не става дума за еднократен акт на „превод“ или „осъвременяване“ на текстове, написани на архаичен книжовен език, а за процес, за добре обмислена стратегия, която българските книжовни люде прокарат постепенно с талант и настоятелност. Тази представа за начина на възникване и разпространение на текстовете на новобългарски език е напълно убедителна и е важна за

бъдещата работа не само на учени, но и интелектуалци, осмислящи приносите на българските книжовници от миналото за развоя на българската култура, дори и за днешното ѝ битие. Убедителна е тезата в книгата, че в основата на записването на проповеди на говорим български език стоят уменията, изградени при устна, неписана проповед, която се доближава до фолклорните наративи. Едва ли новобългарските преработки са точен запис на конкретни устни проповеди, но те се коренят в такава практика и в такива навици. Защото стилът на проповедите в новобългарските дамаскини напомня стила на говорене на народните сладкодумци, с плеоназми и повторителност¹⁰. Чрез различни методи и двете изследователки показват, че, от една страна, авторите на преработките на словата са доближили езика им, стила им до начина на говорене и разказване на своето паство (слабообразовано или необразовано, непознаващо високия и архаичен, класицистичен език на старата, традиционната книжовна българска продукция), за да бъдат разбрани. От друга страна обаче, двете изследователки разкриват, че проповедниците са говорили и пишели на език, който все пак се различава от езика на всекидневните разговори, защото за сакралното, за онова, което е над обичайното, не бива да се

¹⁰ За този стил вж. Б а й р а м о в а, М. Етюди за съюзите в Троянския дамаскин. София, 1995. Колкото повече се онароднява езикът в по-късно време, толкова повече наративите се доближават до езика на народните сладкодумци; срв. Д и м и т р о в а, М. Към въпроса за новобългарските преводи на Дамаскиновите слова. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. Съст. Ан. Милтенова, Ад. Ангушева. София, 1998, 442–451.

говори с езика на всекидневието, с езика, съответстващ на „злобата на деня“. За това те са имали един силен помощник – старата българска книжнина с богат лексикален заряд и изискан стил.

Както от детайлните текстологически анализи, така и от проникновените езикови наблюдения на О. Младенова и Б. Велчева става ясно, че българските духовници от XVII в. са подбирали такива реторически фигури и тропи, такива думи, които правят идеите им по-силно въздействащи и запомнящи се, правят ги убедителни, показват, че те са важни, така че паството да ги помни като нравствен императив и да ги следва. Разбира се, проповедта се основава на библейски и богослужбни текстове, идеи, образи, мотиви и затова лексика от старите български книжовни текстове присъства в новобългарските проповеди – това е другата причина, поради която дамаскинарските текстове са написани на език, отличаващ се от езика на всекидневието. В това отношение на българските книжовници е било лесно, защото те са могли да черпят от съкровищницата на своя вековен книжовен език. Дамаскинарите са съхранили това богатство на нюансирана книжовна лексика и са го предали на възрожденския книжовен език. Затова според нас не само научните изводи в разглежданата книга би трябвало да са образец за изследователски подходи, но самите издадени текстове от XVII в. може да послужат днес на хора, които се занимават на практика с говорене пред общество.

Заслужава внимание изказаното становище в книгата, че варирането в някои текстове, най-вече в „Слово за второ пришествие“, се дължи на това, че вариантът на народен език е записан повече от един път. Подобен случай е познат от началото на XIX в. Един и същ книжовник е създал два сборника: ЦИАИ 369 през 1827 г. и НБКМ 1064 може би

малко по-рано. Той е преработвал текстовете от новобългарските дамаскини (главно от II тип). Едно и също слово/ житие в двата сборника присъства в различен редакционен вариант. Принципите на преработка са еднакви, диалектът е еднакъв, начинът на разказване е еднакъв, но версията на текста е различна в двата ръкописа¹¹.

Методологически важни са разсъжденията в книгата за разликите в степента на онародняване между групите *тоги́ва* и *тогази*, защото добре е защитена гледната точка, че по-народният език не означава непременно, че текстът е възникнал по-късно – това е въпрос на избор, на подход, а не на хронология. И това е така в историята на българския книжовен език – през XVIII в. навлизат много повече книжни църковнославянски форми в езика на книжовниците и по този начин, от една страна, той става „по-книжен“, но от друга страна, в него се включват и повече народни новобългарски форми, а балансът между двете струи е въпрос на лично предпочитание и на усещането за различните изисквания на различните жанрове.

Плодотворна е идеята на О. Младенова причината за появата на проповеди на говорим език да се търси в социално-икономическия и културния контекст на българския XVII в. Подглава 1.3. „Протосборникът на дамаскините от III група – пътеводител за вечността“ търси какво всъщност обединява текстовете от ядрото на тип *тоги́ва*, т.е. първоначалната сводка от преработени

на народен език текстове. Като съпоставя съдържанието на 9 ръкописа, изследователката установява, че повтарящи се, основни са 7 текста (очаквано е „Пасхалията“, „Месецословът“ и „Чин за вечерна служба“ да не спадат към устойчивото ядро), т.е. потвърждава заключението на Е. Дьомина за седемте текста, образуващи устойчивото ядро от текстовете в третата група дамаскини. О. Младенова с основание смята, че те са обединени от есхатологичната проблематика. Така става ясно, че проповедите с онароднен език задоволяват определени духовни нужди, откликват на тревогите на българите в условия на природни бедствия, болести, чуждо политическо и духовно господство, а не са само имитация на течението сред гръцките духовници да се внасят народни елементи в консервативния език на църквата. Първите слова на народен език са адресирани към аудитория, която особено се е вълнувала от темите за края на света, за греха и покаянието, за страшния съд и второто пришествие. Тази тематика е разгледана сполучливо от О. Младенова на фона на апокалиптичните творби в българската средновековна литература. Изобщо авторката внимателно търси източниците на разглежданите дамаскинарски текстове в българската средновековна книжнина и установява, че първият съставител на сборник с текстове на народен език е използвал различни извори – не само архаични български дамаскини.

В книгата се обсъждат и още два важни въпроса, които отварят поле за бъдещи дискусии. Първият е: кой започва да създава такива проповеди на народен език – бялото или черното духовенство? Другият важен въпрос е за самия процес на създаване на словата. Предполага се, че е възможно някой да е четял, а други да са записвали. За XVII в. това е много вероятно.

¹¹ Вж. Димитрова, М. Житието на св. Димитър от Дамаскин Студит в два късни дамаскинарски сборника. – В: *Omnia vincit amor*. Юбилеен сборник на НГДЕК в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова. Съст. В. Вачкова, Цв. Степанов. София, 2008, 665–684.

Текстологическите и езиковите анализи в книгата на О. Младенова и Б. Велчева са образец за такива проучвания. Обработен е огромен корпус от лексеми, за да се установят лексикалните отличителни черти на център *тоги́ва* спрямо центровете *тогази* и *тогизи*. Сполучлив е изборът на диференциалните белези, както и методологическите разграничения между „инвентарни диференциални признаци“ и „синтагматични диференциални признаци“ и отчитането на „глобалните“ черти на текстовете (с. 39). Основателно О. Младенова, освен върху пълнозначни, съсредоточава диренията си и върху служебни думи, които са с висока честота, а са по-малко „видими“ за говорещите/пишещите и затова са показателни както за разграничаването на текстовите версии, така и за езиковите идиоми на пишещите.

В заключението към първа глава се обобщава, че книжовният център *тоги́ва*, най-ранният център, в който се създават текстове на народен език, се откроява с езикови и стилови иновации, които са импулс за продукцията на народен език през XVII в. Терминът на Е. Демина „протосборник“ според О. Младенова е приложим по-скоро за книжовната продукция на културното средище *тогази*, но не и за продукцията на средищата *тоги́ва* и *тогизи*. Тя предпочита да говори за „повтарящи се конфигурации“ от текстове (с. 95), които се разпространяват отделно или са съчетани с други произведения. Важни в тази част на книгата са изводите за начина, по който са правени преработките на народен език в книжовния център *тоги́ва*. На тях може да се гледа като на „литература, балансираща на границата между превода и самостоятелното творчество и включваща в себе си елементи и от двете“ (с. 99).

Във втората глава „За езика и правописа“, написана от Б. Велчева, се об-

съждат въпросите за езика на новобългарските дамаскини. Първата част (2.1. „Писмената традиция“) проследява приемствеността между търновската писменост, търновско-ресавския правопис и ранните новобългарски дамаскини. Чрез богат арсенал от разнообразни примери се показва, че талантливите книжовници – преводачи, компилатори и преписвачи – са съхранили стария етимологичен правопис, справили са се със сложните правила за употреба на надредни знаци и пунктуация. И въпреки че правописът е архаичен, езикът е новобългарски – така тези текстове са адресирани до два типа възприематели – образовани духовници, които могат да четат този тип писмо, и необразовани хора, които ще могат да разбират текста, когато го слушат.

Същевременно Б. Велчева обръща фокуса на проучването си и в обратна посока – не само към отколешните традиции, но и към наследството на дамаскинарите днес. Открива го не само в лексикален фонд, който използват и те, и съвременният книжовен език, но и в едно правописно правило – написанието на кратката форма на третоличното местоимение за ж.р. в дателен падеж. Следващите дялове на втора глава анализират лексиката на Ловешкия дамаскин с тази двойна перспектива – наследство от средновековната българска книжовност в дамаскинарската традиция, от една страна, и от друга, наследство на дамаскинарите в днешния български книжовен език. Анализирани са книжовни неологизми за XVII в., промени в значението на стари думи, редки диалектни думи, заемки. Илюстриран с показателни примери е начинът, по който книжовникът е осъвременявал, предавал, преразказвал старите текстове, често обяснявайки неясни стари лексеми и изрази, добавяйки цели словосъчетания или думи. Показано е, че книжов-

никът на места постига стройна и ритмична структура на фразата, отличаваща се с музикалност и живописност. Вещият лингвистичен анализ, направен от Б. Велчева, не оставя никакво съмнение у читателя за езиковия талант на създателите на новобългарските дамаскини, за чувството им за изискан и въздействащ стил, за усета им за мяра при подбора на народни и книжовни елементи, за способността им да постигат нюансираност – стилова и семантична. Например те използват *Злата ябълка* за Рим, Римско царство, докато по-късен техен събрат от XVIII в. (Бачковският дамаскин от 1783 г., писан с гръцки букви) запазва турцизма *Къзъл алма*.

Друг важен въпрос, на който е отделено подобаващо внимание в рецензираната книга, е кой диалект е бил използван за ранните преработки на новобългарски език. Продуктивна е идеята на Б. Велчева границите на езиковото землище, в което се смяташе досега, че е възникнала новобългарската преработка – региона Етрополе, Луковит, Тетевен, да се разширят в посока към Троян и Ловеч. Чрез изчерпателна библиография по проблема и чрез широк диапазон от анализирани стари диалектни черти се прави заключението, че текстовете от центъра *тогива*, и в частност Ловешкият дамаскин, отразяват български говори от Средна Стара планина. Допуска се, че това средище е било в съседство с източнобългарски говори с редуция. Б. Велчева смята, че сравнени с източниците, отразяващи историята на мизийските говори, новобългарските дамаскини са важно звено в изследването не само на историята на книжовния език, но и на диалектите, и на междудиалектните влияния през вековете. Важна е методологическата ѝ платформа, че при анализа на езика на тези текстове трябва да се подхожда от гледна точка на историческата диалектология и да не се сравня-

ват безкритично със съвременното диалектно състояние.

Строги научни критерии са съблюдавани при подготовката на наборното издание на Ловешкия дамаскин, за да се покаже колкото е възможно по-точно начинът на йерархизиране на текста, на словоразделяне и пунктуация, следван от преписвачите. Към изданието е добавен речник-индекс, като сполучливо е решен въпросът за основната/заглавната/речниковата форма – тя е предадена с нова кирилица, а след нея са изредени всички форми в ръкописа с оригиналния им начин на изписване. Указано е кои лексеми присъстват в речника към изданието на Троянския дамаскин от А. Иванова¹². Изготвянето на речник към изданието на Ловешкия дамаскин е ценно и от друга гледна точка. Той съдържа хубава българска лексика, която може да е вдъхновение за днешните хора (не само за писатели и поети), например „напокон“ (наречие, използвано от Илия Волен), „пръвен, отпръвен“ и др.

Книгата на О. Младенова и Б. Велчева впечатлява с множеството показалци и приложения, които улесняват изключително много използването ѝ: списък на съкратените думи в ръкописа, списък на лексеми в Троянския дамаскин, които нямат съответствие в Ловешкия, издание на „Слово за второ пришествие“ в Нов троянски дамаскин (изработено от Вероника и Георги Шалагин), показалец на библейските цитати и реминисценции, показалец на разночетенията, инвентар на цитираните ръкописи, тематичен показалец, списъци на схемите и таблиците, списък на словата от тип *тогива* и снимки от Ловешкия и Нов троянски дамаскин.

¹² Вж. И в а н о в а, А. Троянски дамаскин...

Книгата за Ловешкия дамаскин не е книга само за този ръкопис, нито само за текстовете, произлезли от книжовния център *тогива*. Това е книга за начина на работа на безименни български книжовници, майстори на словото, които използват сполучливо своите знания и усет, за да отговорят на определени нужди на своите сънародници. Книгата на двете авторки решава редица трудни въпроси из историята на българската книжовност, преосмисля традиционни клишета в науката и предлага друг фокус на изследване. Проучването поставя задачата да се инвентаризират езиковите явления на базата на изчерпателни

речник-индекси на авторитетни преписи, представителни за различните групи новобългарски дамаскини.

Така тази книга поставя много „начала“, чрез които се осмисля уникалното в българската култура. Написаното от О. Младенова и Б. Велчева не е само отличен образец за учени с различен профил – историци на езика, историци на литературата и културата, етнологи, но тя ще бъде ценна за много по-широк кръг читатели, които се интересуват от постиженията на предците ни и които търсят образци и решения на наболели въпроси на културната приемственост и на добрата реторика днес.

*Маргарет Димитрова,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Илина Лулейска,
Югозападен университет „Неофит Рилски“*